

HELENA BRETFFELDOVÁ

JOSEF HRDINA

Zamyšlení nad odkazem jednoho z propagátorů marxismu u nás

Kdo byl Josef Hrdina. — Novým významným rysem v našem dělnickém hnutí po první světové válce byl příklon mnoha pokrokově („levicově“) orientovaných intelektuálů k revolučnímu komunistickému hnutí a myšlenkám marxismu. Nesouhlas s vnitřní politikou vládnoucí buržoazie přivedl s dělnickou třídou sympatizující inteligenci k užší spolupráci s touto třídou — a někdy dokonce i ke členství v komunistické straně.¹ In. A. Bláha ve své *Sociologii inteligence* (1937) napsal, že „(…) hlavní funkcí inteligence je duchovní tvorba a aktivní uskutečňování nových forem a ideálů, směřujících k fyzickému a psychickému, individuálnímu a společenskému osvobození.“² Jsou jistě i jiné funkce inteligence, ale v duchu této Bláhovy teze se snažila chápat své poslání i kulturně politická levice v Československu první půle století, v jejímž středu stáli komunističtí (v pravém smyslu toho slova) intelektuálové — profesionální revolucionáři, novináři, spisovatelé, básníci, překladatelé, učitelé, lékaři, architekti, herci a režiséři, propagandisté; někteří z nich se zabývali i filozofií, ať už v ní byli školeni nebo byli samouci.

Od rušných let meziválečného období uplynulo už dost času. Začátkům formování komunistické inteligence, která našla své uplatnění po boku dělnické třídy a podpořila její spravedlivý boj, bylo vyhrazeno čestné místo v naší historii. Publikační činnost historiků marxistické filozofie o tomto dějinném údobí není však nikterak rozsáhlá.³ V povědomí dnešních studentů a většiny učitelů marxismu zůstalo jen několik jmen, která je možno číst v záhlaví hesel ve filozofických slovnících a encyklopediích, kde však jména ostatních chybějí úplně. Materiály zachycující fakta z jejich mnohdy zajímavých a nečekaně dramatických životních osudů zů-

¹ Strohs, S.: *Marxisticko-leninská filozofie v ČSR*. Praha 1962, s. 45—46.

² Bláha, I. A.: *Sociologie inteligence*. Praha 1937, s. 64.

³ O české meziválečné marxistické filozofii byla u nás vydána (s výjimkou několika článků a úzce zaměřených monografií) dosud jen jediná rozsáhlejší práce — kniha Slavomila Strohse *Marxisticko-leninská filozofie v ČSR mezi dvěma světovými válkami* (Praha, NČSAV 1962).

stávají ukryty v archívech ... K takovým „zapomenutým postavám“ z dějin české marxistické filozofie náleží i JUDr. Josef Hrdina, právník, novinář, filozof a sociolog, ve dvacátých letech blízký spolupracovník Zdeňka Nejedlého.

Narodil se 26. února 1877 v Napajedlich. Po maturitě na přerovském gymnáziu vstupuje roku 1896 na právnickou fakultu Karlovy univerzity; k jeho nejvýznačnějším učitelům patřili Heyrovský, Pražák, Čelakovský a Masaryk. Zájem o umění a estetiku ho vedl k návštěvám přednášek Otakara Hostiského.⁴ Studia práv ukončil v roce 1900, 21. května 1901 vykonal státní zkoušku a o dva dny později byl promován doktorem práv.⁵ Soudcovskou službu nastoupil v červenci 1900 jako právní praktikant a setrval v ní (posléze jako přednosta okresního soudu v Novém Městě na Moravě) až do března 1919 — tehdy byl povolán do ministerstva veřejných prací a jmenován ministerským tajemníkem. Zpočátku pracoval ve vodoprávním oddělení, později byl ustanoven přednostou oddělení mírových smluv.⁶

Jeho velkou ctižádostí byla kariéra vysokoškolského učitele: Roku 1921 se habilitoval na právnické fakultě tehdejší Masarykovy univerzity a jako soukromý docent zde v letech 1921—22 přednášel správní nauku a československé správní právo. V roce 1922 je mu nabídnuta externí profesura, dokonce dochází k projednávání profesury řádné.⁷ Ke jmenování však nakonec nedošlo; protože v úřadě se už počítalo s jeho odchodem do školských služeb, nebyl proti původnímu očekávání ani tu povýšen. Roztrpčený, ukřivděný Hrdina začíná svůj boj. Píše na prezidium ministerstva veřejných prací, dokonce na prezidentskou kancelář, „dovolává se pro sebe práva, tj. místa, pořadí a postupu, otevřené cesty do budoucnosti“.⁸ Když nedostává zadostiučinění (ministerstvo sice připouští, že jeho postupové poměry nebyly příznivé, ale odmítá za to převzít zodpovědnost), obrací se Hrdina k veřejným sdělovacím prostředkům a nepokrytě dává najevo svůj názor na poměry v soudobé společnosti — z klidného, schopného úředníka, právníka s vynikající pověstí, ale nenápadného vystupováním, se stává rozhodný hlasatel boje proti korupci, protekcionářství, neutěšeným poměrům panujícím v úřadech apod., který na vlastním (konkrétním) případě vidí doklad nespravedlnosti tehdejšího režimu a na jeho chyby se nebojí hlasitě upozornit. Jeho vystupování dává najevo, že přistoupil na pozice marxismu.

Bližší zkoumání počátku Hrdinova příklonu k marxistickému způsobu myšlení může navodit oprávněné rozpaky — je však pravděpodobné, že

⁴ Materiál Archívu Karlovy univerzity — Seznam studentů právnické fakulty KU zimního semestru 1897—98.

⁵ Materiál Archívu Karlovy univerzity — Seznam státních zkoušek. Právnická fakulta KU, 1900—1905.

⁶ Materiál Státního ústředního archívu — spis ministerstva veřejných prací čj. 154/20 z r. 1928 Popis služby a výkaz výslužného. 2 strany.

⁷ Materiál Státního ústředního archívu — příloha ke spisu čj. 154/20 z r. 1928. Strojopis, 10 stran.

⁸ Materiál Státního ústředního archívu — dopis J. Hrdiny prezídiu ministerstva veřejných prací ze 13. února 1922.

se připravoval po léta Hrdinovými životními zkušenostmi a z nich vyplývající světonázorovou orientací.

Ať už byly jeho pohnutky jakékoliv, nastoupená cesta zůstala Hrdinovi možností boje za novou společnost — a on bojoval. A už nejenom za sebe a nejen svým jménem. Svě myšlení projevoval jako autor četných časopiseckých příspěvků i jako aktivní člen několika pokrokových organizací. Pravidelně publikoval, jak o tom bude řeč dále, ve Varu Zdeňka Nejedlého. Politicky zaměřené příspěvky otiskoval v té době rovněž v Průlomu, Tribuně a Čsl. novinách, odborné studie (s právníckou tematikou) v Časopisu pro vědu právní a státní, Zprávách veřejné služby technické a v Elektrotechnickém Obzoru. V letech 1923—1925 psal také do Pondělních novin, Komunistické Revue, Nového Ruska, Pásma a Hosta.

V abecedním seznamu zakládajících členů Společnosti pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem z roku 1924 najdeme jméno Josefa Hrdiny po Jindřichu Hořejším a před Otakarem Chlupem.⁹ Stává se členem Uměleckého sdružení Devětsil, a když počátkem roku 1924 vzniká jeho brněnská odbočka, je mezi zakládajícími členy (spolu s Halasem, Kischem, Václavkem a dalšími).¹⁰

Velmi rozsáhlá je i jeho tehdejší přednášková činnost. Například zrovna plán činnosti brněnského Devětsilu na rok 1924 uvádí dvě jeho přednášky, další je otisknuta v Pásmu (sborník brněnského Devětsilu).¹¹ Velkou přednáškovou aktivitu vykazuje v letech 1922—1925 také v tzv. Kruhu přátel Varu a rovněž v rámci Socialistické společnosti.

Nechutné tahanice v zaměstnání, kde Hrdina dlouho usiluje o dosažení dávno mu příslušejícího postupu, se rozhodl definitivně ukončit. Odmítá všechny mimořádné odměny, vrací dekret o titulu ministerského rady. Koncem roku 1923 ve věci svého pracovního postupu „definitivně pozbývá víry v právo“ a prohlašuje, že „nikdy už nepřijme žádných hodností, titulů, jmenování (. . .)“.¹² Přestože Hrdina odmítá, podá (asi poněkud zahanbené) ministerstvo veřejných prací návrh na jeho jmenování skutečným ministerským radou. Vyčerpaný, podrážděný a znechucený Hrdina však trvá na své rezignaci a když ministerstvo návrh na jeho jmenování přesto předloží, odpovídá jednoznačně: „(. . .) pocituji to jako potlačování mého svobodného rozhodnutí a mé osobní svobody, jako snížení mé osobnosti na stupeň člověka, jenž není schopen rozhodovati o svém osudu (. . .)“.¹³ Během roků 1924 a 1925 se vzdává akademické hodnosti i hodnosti důstojníka v záloze, členství v Červeném kříži, odvolává své členství v Právnícké jednotě v Praze a v Brně, ve Společnosti pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem, vystupuje z Devětsilu, končí spolupráci s Varem, uzavírá svou přednáškovou činnost.

⁹ Var III, č. 11 (51), s. 351—352.

¹⁰ Honzík, K.: *Ze života avantgardy*. Praha 1966.

¹¹ Bílek, J.: *Historie Brněnského Devětsilu*. Brno, FF UJEP 1964 (diplomová práce), s. 66 a násl.

¹² Materiál Státního ústředního archivu — dopis J. Hrdiny přednostovi prezidia ministerstva veřejných prací ze 4. prosince 1923.

¹³ Materiál Státního ústředního archivu — opis podání J. Hrdiny předsednictvu ministerské rady a kanceláři prezidenta republiky z 11. prosince 1923 (čj. 673/5 pres. z r. 1923).

19. října 1926 vrátil Karlově univerzitě diplom a zřekl se titulu doktora práv. V roce 1927 začal rozšiřovat strojopisné letáky, ve kterých otevřeně napadal strukturu tehdejšího buržoazního státu; nebál se ani přímého útoku na T. G. Masaryka. Následovalo soudní řízení, v jehož průběhu soudní lékař uznal Hrdinu za „veřejně nebezpečného“ a navrhl hospitalizaci v ústavě choromyslných (kam byl Hrdina také 22. února 1928 dopraven).¹⁴ V dubnu téhož roku byl („s nadějí na zlepšení stavu“) z ústavu propuštěn, v červnu rozhodnutím zaměstnavatele penzionován. Po zbytek života (zemřel roku 1947) usiloval o rehabilitaci, po jeho smrti se o totéž bez úspěchu pokoušela i jeho dcera Jiřina Hrdinová-Pavelková, která zřejmě zdělila otcovu hrdou a nezlomnou povahu: odmítla přijmout vinkulované „odpočivné platy“ svého otce, přestože nežila v dobré finanční situaci, protože v dekretu, který ji opravňoval k jejich převzetí, bylo výslovně uvedeno, že její otec byl dán na odpočinek jako „nevyléčitelně duševně chorý“.¹⁵ Žádala o vydání dekretu nového, a dokud jí nebylo vyhověno, peněz po otci se nedotkla.

Nemůžeme vynášet soudy o existenci či neexistenci duševní choroby u Josefa Hrdiny — ale fragmenty jeho úvah, společenských kritik a postřehů z období okupace a také jednoznačné odmítnutí slibu poslušnosti říšskému protektorovi¹⁶ — to všechno skládá spíše mozaiku duše člověka pronásledovaného, izolovaného, umlčovaného — a přece nezlomeného.

Spolupráce s Varem. — Novinářská činnost Josefa Hrdiny je neoddělitelně spojena s časopisem Var, který koncem roku 1921 založil a v letech následujících řídil Zdeněk Nejedlý. Jméno Josefa Hrdiny se na stránkách Varu objevuje už od třetího čísla, vydaného v lednu 1922. S tribunou profesora Nejedlého spolupracuje tak živě, že v prvních třech ročnících (1922—25) je s naprostou převahou nejpilnějším přispěvatelem — aktivnější je pouze sám Zdeněk Nejedlý. Šíře Hrdinova novinářského záberu je nebývalá: zasahuje stejně problematiku politickoprávní jako sociologickou, týká se otázek kultury i veřejného života vůbec.

Nejobsáhlejší část jeho publikační činnosti na stránkách Varu zaujímá pochopitelně problematika právní. Strízlivý sloh a lapidární, dobře srozumitelné výrazové prostředky zpřístupňují širší veřejnosti některé zajímavé problémy buržoazního zákonodárství (články *Právní a hospodářská povaha státně zaměstnaneckého poměru*, Var č. 23; *Socializace dolů*, 14; *Ústavnost a právo odporu*, 28; *O věcech zaměstnaneckých*, 35).

Postupně získává Hrdina jistotu i v otázkách „věcí veřejných“, a jeho články nabývají na satirické kousavé útočnosti. Za mnohé hovoří už názvy: *Diskreditovaná věda* (36), *Jobovy rány* (41), *Moc a ideály* (48—49),

¹⁴ Materiál Státního oblastního archivu v Praze — lékařská zpráva MUDr. K. Helbice pro ministerstvo veřejných prací z 1. září 1928.

¹⁵ Materiál Státního ústředního archivu — zdůvodnění (příloha) žádosti paní Jiřiny Pavelkové-Hrdinové o uvolnění odpočivných platů po Josefu Hrdinovi. Strojopis, 2 listy. Nedatováno.

¹⁶ Materiál Státního oblastního archivu v Praze — oznámení zemskému trestnímu soudu na J. Hrdinu. Trestní stíhání zastaveno.

Záhady morálky (48—49), *Prostředky demokracie* (54).¹⁷ Z jeho pera vyšlo pro Var i několik fejetonů — např. *Historie se opakuje* (25), *Nejbližší úkoly* (37), *Dělení a Berfurt* (30), *Publikační nesnáze* (54).

Na právníckou problematiku bezprostředně navazují jednak jeho články orientované sociologicky (např. *Právnícké, sociologické a socialistické pojetí státu*, 37; *Sociologické učení o rovnováze sil*, 39—40; *Ovzduší sociologie*, 44), jednak statí týkající se budování socialismu v Sovětském svazu, tamějších hospodářských proměn a právního systému (*Sovětská ústava*, 13; *Nová hospodářská politika Ruska*, 18; *Vlastnictví k nemovitostem v Rusku*, 21; *Koncese v Rusku*, 26; *Vývoj a význam nového ruského práva*, 31; *Pravda o Rusku*, 34). Spojení sociologické problematiky s pokrokovým hodnocením nově se vytvářejícího sovětského státu reprezentuje článek *Nietzsche a Lenin* (Var č. 53), kterým Hrdina představuje čtenářům Varu vůdčí osobnost ruské revoluce, její myslitelské a mravní kvality, a jejím srovnáním s Nietzschem dokládá jak osobnost vyrůstá z daného prostředí a zpětně je ovlivňuje.

Kulturní a vědecké znalosti a zájmy Josefa Hrdiny se projevují nejen v obsahu jeho publicistické činnosti, ale i ve způsobu, jakým přistupuje ke zpracování látky. Sledujeme-li z tohoto hlediska Hrdinovy články ve Varu, najdeme v nich dva hlavní rysy příznačné pro jeho novinářskou práci. Je to především věcný (ne ovšem lhostejný a nezaujatý) pohled na diskutovaný problém, prozrazující vědecký (exaktní) styl myšlení, u politicky a filozoficky zaměřených článků výhodný. Druhým charakteristickým rysem Hrdinových statí je jejich polemičnost — zde možná spolupůsobil vliv Zdeňka Nejedlého, pro něhož byla polemika vždy silnou zbraní. Jak Nejedlý, tak i Hrdina si jako vědci, filozofové a především pedagogové dobře uvědomovali účinnost polemické formy (která de facto tkví v možnosti čtenáře srovnat více názorů a zvážit argumenty hovořící v jejich prospěch).

Jednou ze zajímavých Hrdinových polemik na stránkách Varu byl spor o hlavní ideu jeho článku *Podstata politiky* (vyšel 1. července 1923).¹⁸ „Nepatrný článkuček dotkl se nelibě idealistů shromážděných okolo Národních listů a filiálek a já byl jménem jich pokárán notickou pana V. D.“,¹⁹ uvádí „napadený“ Josef Hrdina v úvodu ke své knize *Stát, právo a třída*, kde přetiskuje jak svůj článek z Varu, tak odpověď „strany protivné“. Národní listy uveřejnily karatelskou notickou (mimořádně polemicky na úrovni velmi nízké) 10. července a oním „panem idealistou“ nebyl nikdo jiný než Viktor Dyk...

V březnu roku 1923 začíná vycházet Knihovna Varu — prvním jejím vydavatelským činem je spis Josefa Hrdiny *Nové směry veřejné správy a politicko-hospodářská soustava sovětského Ruska*; na podzim téhož roku vychází jako její druhý svazek Hrdinova kniha *Stát, právo a třída*. Publicistickou práci pro Var ukončuje Josef Hrdina v šedesátém čísle

¹⁷ *Diskreditovaná věda*: v článku podává přehled požadavků kladených na moderní vědu a vyslovuje nesouhlas s urážlivě vedenou diskusí. — *Jobovy rány*: „to, co dopadá na kapitalismus v poslední době“ — existence a rozvoj sovětského Ruska, úpadek liberalismu atd.

¹⁸ Var II, č. 32, s. 380—381.

¹⁹ Hrdina, J.: *Stát, právo a třída*. Praha 1923, s. 3—4.

(vyšlo 30. června 1925) článkem *Ještě prostředky demokracie*, kterým volně navazuje na svou stať z čísla 58 (*Prostředky demokracie*). Článek je ostrým útokem na pragmatismus a jeho představitele v naší tehdejší filozofii.²⁰ V dalších číslech Varu se už žádný příspěvek z pera Josefa Hrdiny neobjevil.

Zdeněk Nejedlý, když po letech psal o meziválečné levici a značný prostor věnoval i Varu, zmiňoval se o svých tehdejších spolupracovnících — v té době už vesměs uznávaných za svou průkopnickou práci v „dřevních dobách“ naší marxistické filozofie v meziválečné době — o svém nejpilnějším dopisovateli se však nezminil vůbec.

Směrem k právu, napříč životem. Hrdinova publikační činnost. — První knižní publikace vyšla Josefu Hrdinovi ještě v době, kdy přednášel na brněnské univerzitě. Podle názvů obou knih, *Vodní koncese* (Brno, Barvič a Novotný 1921) a *Československé právo elektrářské* (Brno, Barvič a Novotný 1921) a vydavatelské edice Sbírký spisů právnických a národohospodářských by se zdálo, že autor věnuje zpočátku pozornost problematice čistě právní. Skutečnost je však jiná. Samozřejmě, jsou to spisy zabývající se převážně otázkami právními, ale už zde se Hrdinovi problematika práva úzce spojuje se záležitostmi ekonomickými, politickými a vůbec světonázorovými. Sám na to poukazuje v doslovu svého pozdějšího díla *Směrem k právu, napříč životem*: „(..) i v člancích odborné povahy, mimo Var uveřejněných, a v pracích samostatně vyšlých sledován jest týž pokrokový a sociální směr; budiž tedy jich zde zmíněno (..)“.²¹ V následující výběrové bibliografii svých prací Hrdina uvádí i obě knižní prvotiny.

Kritický vztah k buržoazním politickoprávním koncepcím ho později přivádí i k pozornému a všestrannému studiu vývoje poměrů v sovětském Rusku. Ve svém spise *Nové směry veřejné správy a politicko-hospodářská soustava sovětského Ruska* (Praha, Vortel a Reimann 1922) se jako jeden z prvních publicistů pokusil vyložit široké veřejnosti podstatu a dosah revolučních přeměn v Rusku. Po základní charakteristice tamější nově vybudované soustavy národního hospodářství se i zde znovu soustřeďuje na otázky politicko-právní, na „přechod od státu policejně absolutního ke státu ústavně právnímu“.²² Podává solidní informace o způsobu i průběhu řešení problémů veřejné správy a jejich forem, o tom, jakou roli hraje při budování socialistického státu. Významné přitom bylo i to, že všechny tyto otázky Hrdina posuzoval v souvislosti s celým programem komunistické strany a že neopomíjel žádnou příležitost k obhajobě bolševismu před jeho falešnými interpretátory.²³

Výklad bližších i vzdálenějších cílů bolševiků v oblasti ekonomiky podal v knize *Nová hospodářská politika Ruska* (Praha 1922). V této práci se zaměřil na objasnění koncepce národního hospodářství, která se

²⁰ Přímý Hrdinův útok je veden jen na K. Hilara; jinak jde o poněkud ironickou, ale výstižnou charakteristiku a kritiku pragmatismu jako „nového, spásného“ filozofického směru.

²¹ Hrdina, J.: *Směrem k právu, napříč životem*. Praha 1923, s. 3.

²² Var II, č. 21, zadní strana obálky.

²³ Hrdina, J.: *Vývoj sovětského Ruska po stránce politicko-právní*. Praha 1924,

začínala formovat v nově vznikajícím státě. I když ne s každým bodem této koncepce se dovedl okamžitě s pochopením vyrovnat, jeho pečlivé zachycení změn v hospodářském právním řádu doplněné obsáhlým komentářem prozrazuje, že k výkladu nových politických a hospodářských struktur sovětského Ruska přistupoval s plným zaujetím, ale také se snahou po maximální objektivitě. Zvláště kapitola nazvaná Předpoklady ruské revoluce by mohla být pro dnešního čtenáře velmi zajímavým srovnávacím studijním materiálem k úvaze nad tehdejší a současným vymezením předpokladů pro vznik revolučního hnutí.

„Sovětskou látkou“ se Hrdina zabýval i v brožuře *Vývoj sovětského Ruska po stránce politicko-právní* (Praha 1923; otisk přednášky pro Socialistickou společnost). Tato práce, soustřeďující se na charakteristiku vývoje ruského zákonodárství v revolučním i porevolučním období, je zajímavá také pokusem o vymezení historických epoch Ruska z hlediska proměn právního řádu. Sám Hrdina v úvodu ke knize napsal: „V rozpravě o nynějším Rusku jde jednak o prosté vyjádření toho, co vyrostlo z prostého denního života pracujícího lidu, z jeho potřeb, snah a zkušeností, jednak o prosté, lidové vyjádření toho, co vyšlo přímo z výhně ruské revoluce.“²⁴

Své nejvýznamnější články vydané v roce 1922 časopisecky mimo Var shrnul Hrdina do knížky *Směrem k právu, napříč životem* (Praha 1923). Publikace, která shodou okolností vyšla právě v době vydání zpátečnického zákona na ochranu republiky, byla nejen výrazným protestem proti tomuto mocenskému aktu, ale též ostrou kritikou omezenosti buržoazního parlamentarismu a tehdejšího zákonodárství vůbec. V úvodu psaném v březnu 1923 se můžeme dočíst, že „(..) právo tryskající z právního citu a právního přesvědčení lidí a lidu se muselo vždy prodírat ostnitým houštím překážek, predsudků, lstí, nástrah, nenávisti a útlaku, že však nakonec tímto houštím přece se prodralo. Tak bylo vždy a bude vždy,“ konstatuje Hrdina a optimisticky hledí do budoucnosti — „proto nemusí nás nynější stav veřejného života naplňovat beznadějností; musíme být přesvědčeni, že je to pouhé nedopatření v životě národa, jehož celá minulost je v příkrém rozporu s tím, co se dnes děje, a jehož budoucnost jistě smaže a zahladí toto chvilkové poblouzení.“²⁵ Články jsou rozvrženy do tří oddílů — Věci povšechného rázu, Ruské věci, Věci kulturní a věci zaměstnanecké. V doslovu autor upozorňuje na „vnitřní souvislost“ statí tvořících tuto publikaci s některými svými články do výběru nezahrnutými a uvádí rovněž výběrovou bibliografii svých dřívějších prací.

V témže roce Hrdina vydal v Knihovně Varu své nejvýznamnější dílo, filozoficko-sociologický spis *Stát, právo a třída* (Praha, Vortel a Reimann 1923). Šlo mu v něm především o výklad kategorií státu a práva, o jejich vzájemný vztah, a o poměr státu a práva ke společenským třídám. Kriticky analyzuje dosavadní názory na stát a jeho společenskohistorickou funkci, dokládaje přitom, že všechny dosavadní „názvy“ státu slouží jen k zakrývání jeho skutečné povahy — třídní podstaty. Podobně Hrdina

²⁴ Tamtéž, s. 6.

²⁵ Hrdina, J.: *Směrem k právu, napříč životem*. Praha 1923, s. 3.

ukazuje třídní charakter práva (to ocenil i Zd. Nejedlý)²⁶ a rozebírá různé historické formy diktatury od dob římské společnosti. Kriticky se vyrovnává se stanovisky buržoazních sociologů, např. Gumplowicze, Patzenhofera, Oppenheimera; jejich názory jsou mu však často východiskem k prezentaci vlastního náhledu na skutečnost: „(..) Tento nepříznivý úsudek mnou o politice takto vyslovený jest stále ještě mírný srovnávajíc s tím, co soudí např. o ní prof. Gumplowicz slovy: ‚V politice nikdy neplatilo právo a mravnost, nýbrž násilí a lest (..)‘.“²⁷ Také v této knížce Hrdina využívá příležitosti promluvit o vytváření nových právních poměrů v sovětském Rusku.

Hrdinovy spisy uzavírá výběr časopiseckých a novinových článků z let 1924–25, vydaný pod názvem *Moc, demokracie a kultura* (Praha, V. Petr 1925). Jedná se o stati zaměřené na kulturní politiku a její význam pro „osvobození člověka z nátlaku moci“. „(..) Moc proti kultuře — tak asi bylo by možno vystihnout poměr společnosti a státu, jež se zařídily mocensko-násilnický, ke kultuře. (..) Stát donucuje, kultura osvobozuje. Kulturní politika je vše, co boří panství a osvobozuje člověka z tlaku tradice“,²⁸ říká Hrdina a současně vyjadřuje naději, že se kultura oprostí od služebné role „ostudné demokracie“ a stane se sama sebou. Tato závěrečná práce už nehýří optimismem, jak bývalo pro jejího autora příznačné předtím. Spíše naopak — skeptické ladění jako by předznamenávalo nedobrovolný konec Hrdinova veřejného života, který přišel nedlouho po vydání této publikace.

Potvrzuje to i v závěru, kde píše: „(..) upozornění na souvislost může míti smysl pro toho, kdo o věc měl zájem, případně, kdo sám by chtěl pokračovati v myšlenkové práci jiným přerušené nebo jinému znemožněné (proložila H. B.); je to služba, kterou jeden lidský mozek koná druhému a oba společně celku.“²⁹

²⁶ Referát Zdeňka Nejedlého, pravidelně otiskovaný na zadní straně obálky časopisu Var v roce 1923.

²⁷ Hrdina, J.: *Stát, právo a třída*. Praha 1923, s. 44.

²⁸ Hrdina, J.: *Moc, demokracie a kultura*. Praha 1925, s. 15.

²⁹ Tamtéž, s. 56.